

Landskaparna

Denna bok tillägnas Tore Artelius.

KULTURMILJÖ
HALLAND

UTSKRIFT GES UT AV STIFTELSEN HALLANDS LÄNSMUSEER, KULTURMILJÖ HALLAND.

DETTA ÄR NR 11 I EN LÖPANDE SERIE.

POSTADRESS: KULTURMILJÖ HALLAND, BASTIONSGATAN 3, 302 43 HALMSTAD

TELEFON: 035-19 26 00, FAX: 035-19 26 26, E-POST: KANSLI@KULTURMILJOHALLAND.SE

REDAKTÖRER: ANDERS HÅKANSSON OCH CHRISTINA ROSÉN

ENGELSK SPRÅKGRANSKNING: ALAN CROZIER

LAYOUT OCH OMSLAG: ANDERS ANDERSSON, FOTO, SID 252: LENA TROEDSON

© 2011 KULTURMILJÖ HALLAND OCH RESPEKTIVE FÖRFATTARE.

FÖRFATTARNA ANSVARAR SJÄLVA FÖR ARTIKLARNAS INNEHÅLL.

ISSN 1102-7290

Innehåll

FÖRORD

Landskaparna – ett nätverk och en konferens	5
<i>Tore Artelius</i>	
Det förflutna var en annan plats	9
<i>Mattias Karlsson</i>	
Jordar – teknologi – aktörer	25
<i>Bertil Helgesson</i>	
Jakten på den försvunna trakten – vad jord och ord månne gömma	49
<i>Henrik Svensson</i>	
Den dolda dynamiken i en skifteskarta	73
<i>Ådel Vestbø-Franzén</i>	
Utjorden Bollarp i Vireda socken. Vardagsliv, jordbruk och försörjningsstrategier på ett 1500-talsnybygge i norra Småland	97
<i>Katarina Eriksson, Gunvor Gustafsson och Stig Welinder</i>	
Fäbodvallar som förändring.	127
<i>Lars Jönsson</i>	
En storgårds sociala och rituella topografi – exempel från Lockarp i Skåne	145
<i>Lena Beronius Jörpeland</i>	
Den medeltida gårdstomten i ett arkeologiskt perspektiv.	169
<i>Ulrika Rosendahl</i>	
Landskap i Nyland	183
<i>Johan Åstrand</i>	
Berget och staden – järnhantering och stadsgrundande i Jönköping	201
<i>Kathrine Stene</i>	
Utmärka – en “arena” for samfunnsutvikling i middelalder Massefangst av villrein og jernproduksjon i Øst-Norge	225
<i>Katalin Schmidt Sabo</i>	
”Är du en landskapare, lille vän?	245

Henrik Svensson

Den dolda dynamiken i en skifteskarta

* * *

Abstract: The hidden dynamics in an enclosure map

This is an attempt to apply a retrogressive analysis to maps and fiscal sources concerning a village in the interior of Småland, with the irregular strip farming system that is characteristic of the area and with the oldest large-scale map of the village lands from the early 19th century. The method is well tested, comprising a detailed analysis of land survey maps aiming to extract testimony about the processes that led to the structures we see in the early 19th century. The irregular village structures of the Småland interior, however, have not invited this type of studies to any great extent, and in this way the present study may be seen as a contribution to a geographical widening of our knowledge.

In the article I also claim that there is a need to make the discussion of the retrogressive analysis method more concrete. An attempt is made here to develop and structure the discussion in terms of three basic approaches in the method: spatial covariation, topology, and morphology. The results of the three approaches for the village in the study show that there is a hidden dynamic in the oldest large-scale maps of the village. The infields clearly expanded during a time up to the 16th century or possibly the start of the 17th century. Farms changed location over varying distances within the village lands. Fossil village structures and "primeval fields" appear within the infields.

It is vital to have some form of control over these processes if we are to

be able to identify the areas that can give us most knowledge about the dynamics in the village lands in the Middle Ages and the period up to the drawing of the large-scale maps. As it seems in the village of Öjaby, for example, it is paradoxically the areas between those classed as village site in the survey of ancient monuments that appear to be the most interesting in a discussion of the dynamics of the village site.

EN KARTA ÄR EN ÖGONBLICKSBILD. Orden dynamik och karta i samma mening är närmast en själv motsägelse. För att åstadkomma rörelse och förändring i en karta måste kartografen i princip ta till samma grepp som en tecknare av en serietidning. Det vill säga fartstreck (i en karta till exempel pilar) eller genom att sätta flera bilder (samma kartutsnitt vid olika tidpunkter) i en serie. Trots detta faktum går det, om man stirrar och kisar en aning, att se en landskapshistorisk process i denna kartans ögonblicksbild. Frågan är då hur detta stirrande och kisande egentligen går till.

Det storskaliga svenska lantmäterimaterialet från 1600-, 1700- och 1800-talen har under lång tid bjudit in till landskapshistoriska analyser. Själv har jag i stor utsträckning hållit mig till att använda kartmaterialet från tiden för den agrara revolutionen till att studera just den agrara revolutionen. Detta kan ingalunda sägas vara den mest uppfinningsrika användningen och inte heller det huvudsakliga fältet för hur den vetenskapliga forskningen har använt kartorna. Istället har det internationellt sett närmast unika källmaterialet på ett sinnrikt och kreativt sätt legat till grund för retrogressiva genetiska analyser, inte minst inom den historiskt inriktade kulturgeografen. Syftet har då vanligtvis varit att genom olika analysmetoder hitta ursprunget till de strukturer som syns i de äldsta storskaliga kartorna, eller att med kartornas hjälp belysa en situation flera hundra år bakåt i tiden. Ett annat användningsområde har varit att göra så kallade historiska kartöverlägg. Med det menas att den äldre kartan anpassas till ett modernt kartmaterial. Idag görs detta med enkla handgrepp via Geografiska informationssystem (GIS), där den äldre kartan av den mer flinke på några minuter kan transformeras till önskvärd skala och projektion. Målsättningen med detta arbete kan vara att lättare

orientera sig i det äldre kartmaterialet, finna äldre strukturer i dagens landskap och göra direkta jämförelser mellan olika tidssnitt.

Det här är ett bidrag till den mer retrogressiva analysmetoden och ett försök att bena i det arbetssätt som metoden grundar sig på och vad som egentligen studeras. I korthet handlar det om att i mer övergripande termer diskutera varför man inte bör stirra sig blind på den äldsta storskaliga kartan, men vad man kan få ut av att just precis stirra på den. Diskussionen utgår från ett konkret exempel: byn Öjaby cirka en mil nordväst om centrala Växjö.

I det sammanhanget berörs mer generell:

- vad som egentligen görs i en retrogressiv analys, finna begrepp för det och varför en belysning av process (snarare än genes) kan vara ett mål i sig.
- varför småskaligt kartmaterial och annat källmaterial är närmast nödvändigt som komplement till den äldsta storskaliga kartan i en sådan analys.

Två inspiratörer

Efter att pionjärer på området såsom Dahl, Hannerberg, Lindquist, Helmfrid, med flera, drog upp en delvis ny riktning för den historiska geografin i Sverige har flera kommit efter. Sedan 1990-talet har flera viktiga kulturgeografiska avhandlingar bidragit till metodutveckling och ökad kunskap om landskapets historia genom retrogressiva analyser av det äldsta kartmaterialet. Mats Riddersporres *Bymarker i backspegel* är en av de mer inflytelserika (Riddersporre 1995). Riddersporre kritiserar det äldre forskningsläget för att det dels haft drag av att tillmäta alltför stort utrymme åt en storslagen fysisk planering, som skulle ha genomförts under en kort tidsrymd under senare delen av järnåldern, dels att det kulturlandskap som möter i det äldsta historiska kartmaterialet skulle anses vara tidlöst och oföränderligt. I en sydsjanssk kontext ser han istället hur medeltidens landskap var dynamiskt och där uppodling och sekundära så kallade bolskiften ingick i en process av senmedeltida (och tidigmodern) expansion av inägomarken. Riddersporre benämner sin analysmetod kort och gott som "retrogressiv analys". Analysen bygger på att arbeta sig tillbaka i tiden från ett givet källmaterial, med sin bas i storskaligt historiskt kartmaterial. Exakt hur detta stegvisa arbete går till beskrivs i detalj under varje undersökt by i avhandlingen, men sammanfattas inte i någon större "metametod". Riddersporres

retrogressiva analys har sedan fungerat som en slags mall för liknande ansatser (jfr Frisk 2002) och han har själv arbetat vidare med tillvägagångssättet. I en studie av Järrestad på Österlen görs analyser där han låter vetenskapen möta en närmast konstnärlig kreativitet och där analysmetoden förfinats ytterligare med avseende på analyser av tegarnas inbördes lägen och relationer. ”Tegskiftet utgör nyckel till den retrogressiva analys som försöker klargöra förhållanden som är äldre än situationen vid kartans tillkomst.” Det är således analysen av tegskiftets systematik som är grunden i metoden (Riddersporre 2003a:229).

Clas Tollin försöker rekonstruera tidigmedeltida ägoområden i mellersta Småland i sin *Rågångar, gränshallar och ägoområden*. Även i Tollins ansats ingår en kritik mot en tidigare underskattning av den landskapshistoriska dynamiken under medeltiden. Det går i hans mening inte att rakt av applicera tidigmoderna och senmedeltida förhållanden på den tidigmedeltida situationen. Ett av alla intressanta resultat som kommer fram är den väl underbyggda diskussionen kring att de medeltida byarna med karaktär av familjejordbruk föregåtts av storgårdar med överordnade ägare (och arbetsledare) och deras underställda. Detta framstår i Tollins argumentation som snart sagt det normala även i en småländsk kontext. Det relaterar för övrigt inte minst till den hypotes som gång efter annan har lagts fram angående skånska slättbyar (jfr t.ex. Skansjö et.al. 1989, Riddersporre 2003b). Tollin benämner sin metod som ”en kombinerad metod” (Tollin 1999:34). Kombinationen består av en retrogressiv analys av skriftliga källor, kartor och fältstudier. Han är utförlig i att ge en översikt av andra abstrakta metodologiska begrepp och för in termer i metoddiskussionen såsom korologiska metoder, geometriska metoder och kameral metod, utan att för den skull egentligen anamma någon av dem fullt ut. Tollin ser dessa rumsliga analysmetoder som kraftfulla verktyg för tolkningar, men det som enligt honom saknas är möjligheten att verkligen belägga olika företeelser. Det i och för sig lovvärda tillvägagångssättet, med strikta krav på empiriska belägg, gör att Tollin slutligen väljer att inte fastna inom en methods ramar, utan att kombinera flera.

Några ord upprepas ofta av historiskt inriktade geografer när det gäller metod mer generellt. En kombination av många disparata och icke-heltäckande källor framtvingar vad som populärt sägs vara ”att lägga pussel” (Tollin 1999:31, Vestbö-Franzén 2004). Det är en träffande metafor, men frågan är om man inte

bör gå vidare i konktionen. Om den som lägger ett pussel får frågan om vilken metod denne använder för sitt arbete så blir svaret ”jag lägger pussel” inte speciellt informativt. ”Jag börjar med att leta upp kantbitarna och sedan pusselbitar med kontrastrika mönster” skulle förmodligen ge den oinsatte mer förståelse för arbetsprocessen. På liknande sätt bör kraven ställas på den forskare som lägger historisk-geografiska pussel. Om jag skulle tillåta mig att formulera en övergripande terminologi och börja bena i vad det rumsliga kan sägas bestå i Riddersporres analys och också inspireras av/försöka få in Tollins kombinerade metod i samma begreppsapparat är det framför allt tre analytiska angreppssätt som i mitt tycke

Fig. 1. Översiktskarta. Figure 1. Overview map.

och för mitt syfte anmäler sig.

- rumslig samvariation
- topologi
- morfologi

I det nästkommande används begreppen för att belysa arbetet med en retrogressiv analys av det småländska exemplet Öjaby och efter den mer empiriska delen återkommer jag till begreppen i en slutdiskussion.

Öjaby cirka 1800

Öjaby är kyrkby i socknen med samma namn. Byn bestod alltsedan medeltiden av nio jordebokshemman. Fem av dessa hamnade redan under medeltiden såsom frälshemman under godset Bergkvara (som ligger i grannsocknen Bergunda). Tre hemman var av olika kyrkonaturer. Dessa övergick till kronohemman i samband med reformationen och skattköptes sedan under 1700-talets lopp. Ett hemman var skattehemman redan i den äldsta jordeboken över det aktuella häradet Kinnevalds (RA: Smålands handlingar 1545:5).

Öjaby ligger inom det område av Sydsverige som präglas av oregelbundna tegskiften och som genom sin till synes osystematiska oregelbundenhet inte inbjuder till klassiska retrogressiva analyser baserat på tegskiftets struktur. För de västra delarna (Halland och Västergötland) har kunskapsläget i viss mån trots det förbättrats (t.ex. Connelid 1999, Jansson 1998, Palm 1998) och för nordsmåländskt vidkommande på senare år i huvudsak genom Vestbö-Franzéns studier (2002, 2004), men mycket av vår nationellt sett mer generella agrarhistoriska kunskap vilar fortfarande på exempel från Mälardalen, Skåne och Östergötland.

Öjabys utmarker storskiftades 1794–1795 och inägorna 1825–1826 (07-ÖJB-29 resp. 07-ÖJB-30). Det är de äldsta storskaliga kartorna över byn. Det är framför allt (men inte enbart) inägokartan som används här. De äldsta småskaliga kartorna där byn finns representerad med mer än en symbol är annars en karta över Norrvinge härad från 1658 och en över Kinnevalds härad från 1661 (LMS, akterna F:15 och F:17; dessa två har ett klart beroende när det gäller Öjaby), samt två kartor över Bergkvaragodset från 1683 och 1720 (LMS, akterna F12-4:1 och F97-12:1). I dessa fyra äldsta kartor finns inte markslag och tegskiften återgivna, utan endast mycket schabloniserade figu-

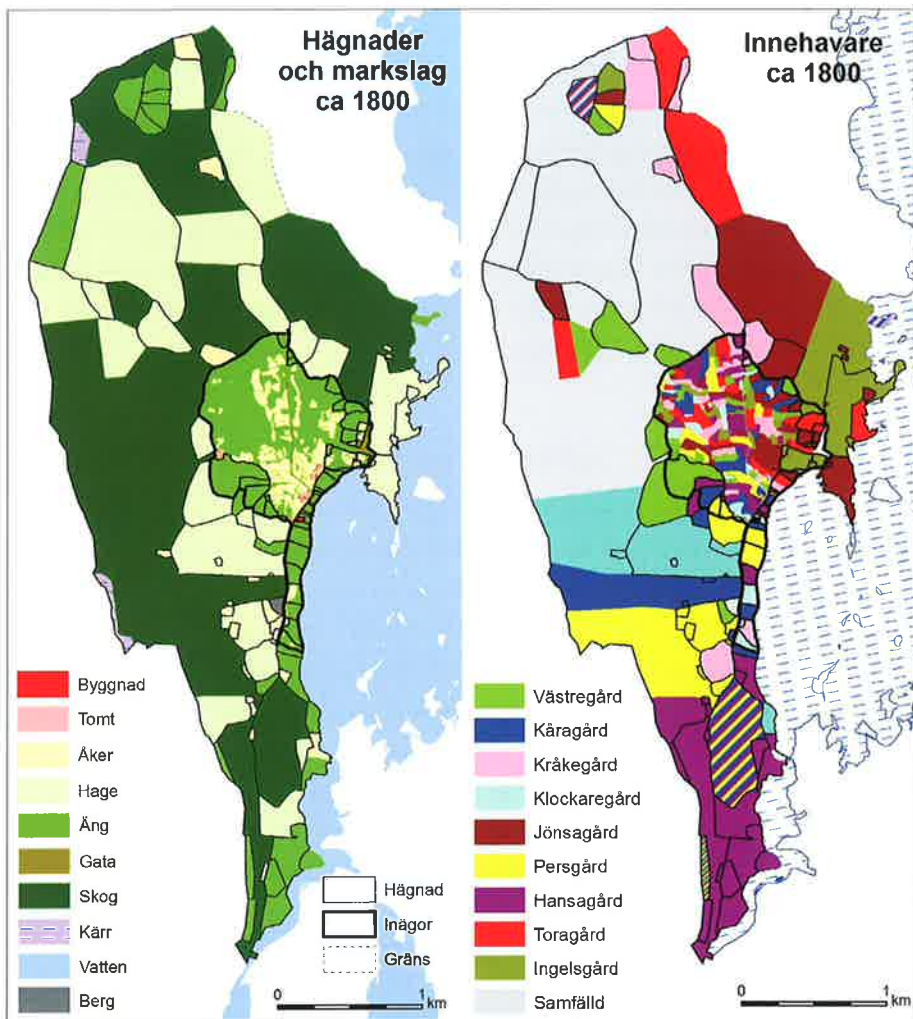

Fig. 2a. Markslag i Öjaby by ca 1800
Figure 2a. Different types of land in
Öjaby, c.1800

Fig. 2b. Markernas fördelning på innehavare
Figure 2b. Land ownership structure

rer över inägor och vegetation. Gränser och gårdarnas (eller jordebokshemmanens) lägen är däremot utmärkta i något mer detalj.

Kartan till storskiftesförrättningen av inägomarken anger förstås och framför allt själva skiftesplanen, men på en bakgrund av markslag, vägar och bebyggelse. En kombination av kartans geometriska uppgifter med handlingarnas attribut

kan användas för att visa på innehavare, markernas taxering och en mer när-
gången läsning av kartan avslöjar bland annat att stora delar av inägomarken var
särhågnade, framför allt gällde detta förhållande ängsmarker. Inägorna låg således
vid 1800-talets början ingalunda i ett gärde utan i drygt 40 olika gårdar, trots
ensäde. Som jämförelse har studier över Tveta och de båda Vedbo härader i norra
Småland visat på att det vanligaste där var ett till två särskilda ängsgårdar (Vest-
bö-Franzén 2004:203). Utmarksförrättningen i Öjaby ett par decennier tidigare
visar att utmarkerna på samma sätt var privatiserade och individuellt nyttjade och
indelade i minst 60 olika hagar och lyckor.

Särhågnad inägomark

De särhågnade delarna av inägomarken ligger helt och hållet intill gränsen mot
utmarken och två ytterligare företeelser skiljer dem från de övriga inägorna: 1) det
är frågan om förhållandevis stora delar av inägomarken som ligger samman till
respektive innehavare, till skillnad från de mindre, oregelbundna och mer sam-
manblandade tegarna mer centralt, 2) markerna har lägre taxering än omgivande
inägor. För att förklara det här mönstret kan man tänka sig tre principscenarier.
De två första bygger på en relativt oförändrad omfattning av inägorna över tid
och det tredje bygger på att det förekommit en expansion av inägomarken.

1. Inägomarken är etablerad enligt en större plan vid ett tillfälle långt tillbaka i
tiden. Redan då lades större sammanhängande ägområden för var och en av
gårdarna ut inom inägornas perifera delar.
2. De delar av inägomarken som var mer sammanhängande och särhågnade vid
sekelskiftet 1800 har tidigare varit lika splittrade som övriga ägor. Mönstret
kan ses som ett resultat av medvetna strategier hos öjabybönderna att byta
tegar med varandra med syfte att skapa förutsättningar för att sedan särhågna
sammanhängande delar av inägorna.
3. Situationen är ett resultat av att man låtit expandera inägorna över tidigare ut-
marker. Framför allt verkar det då handla om en expansion av ängsmark över
tidigare betesmarker.

Det är svårt att finna något i karta eller handlingar som mer specifikt talar för
scenario 1 eller 2. Scenario 3 utgör en intressant parallell till Aadel Vestbö-Franzéns

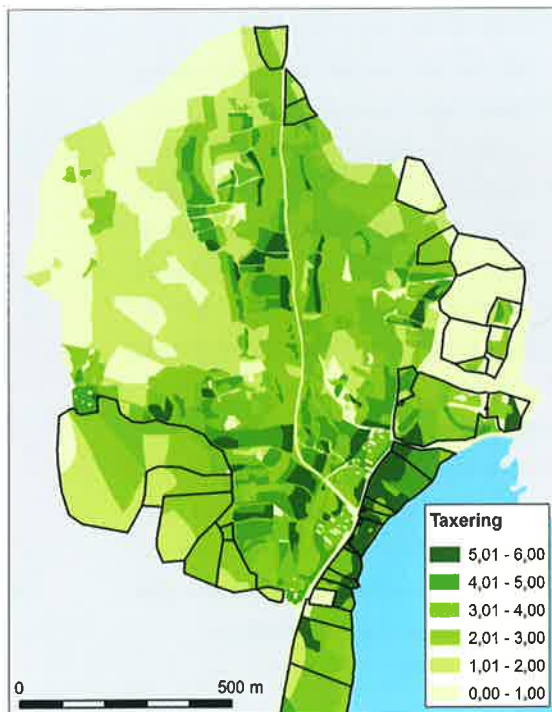

Fig. 3a. Taxering av inägorna. Svarta linjer avser hägnader

Figure 3a. Taxation of the infields.

Fig. 3b. Innehavet i inägorna.

Figure 3a. Ownership structure in the infields.

studier av ett område i norra delarna av Småland. Hon ser i sitt material en dynamik mellan betesmark och ängsmark, med skiftande roller över tid (Vestbö-Franzén 2004:198-206). I de sydvästra delarna av inägorna i Öjaby har fyra gårdar mer sammanhängande inhägnat innehav i både inägor och angränsande utmark, där inägo-gränsen så att säga skär rakt igenom ägorna. På några ställen är det frågan om att utmarksdelen utgörs av rena ängshejdor, men i de intilliggande hagarna finns också noteringar om "björkeskog" (07-ÖJB-33 [laga skiftesprotokollet]:170).

Om kartan från tidigt 1800-tal ses som ett ögonblick i en pågående process (hur skulle man annars kunna se den?) så kan ängshejdorna just utanför inägo-gränsen betraktas som en del i den expansionsprocess som scenario 3 utmålar. Det finns ytterligare ägostrukturer som talar för detta expansionsscenario.

Två gårdar delar på koncentrerade delar av inägorna

Några delar av inägorna har karaktären av att det där endast är två hemman som ligger i ägoblandning. I den allra nordligaste delen av inägorna delar hemmanen Hansagård och Kråkegård lika på ett större område med en indelning i 6-7 parceller. Lite längre åt sydost finns ett liknande mönster mellan Jönsagård och Kåragård. I det senare fallet överlagras emellertid en del av deras parceller av en skärande parcell till Klockaregård, vilket på goda grunder kan tolkas som en yngre struktur. (Klockaregårdar bör på många ställen ha varit sekundära i förhållande till byarnas övriga struktur och i Öjaby talar det uppenbart överlagrande tegmönstret på flera ställen för en sådan tolkning.)

Hur kommer det sig att vissa delar av inägomarken innehås av två hemman exklusivt? I princip samma scenarier som ovan skulle kunna ställas upp för den situationen, men de två första förefaller då klart än mindre rimliga. Det som framstår som den mest sannolika förklaringen till mönstret är att det är ett resultat av uppodling av tidigare utmarker, där innehavarna till två gårdar gått samman och med gemensamma krafter tagit sig an ett nyodlingsprojekt.

Bonitetsanomalier, marknamn och tegstruktur

I en kartering av storskiftets taxering av inägorna framträder vissa områden som klart avvikande från övriga. Bördigheten eller boniteten är i ett lokalt perspektiv ofta att betrakta som en kulturprodukt (Fabeck et. al. 2002, Svensson 2008). Den mest intensiva gödslingen reserverades för åkermarken närmast bebyggelsen och efter hand har boniteten på så vis höjts mest för markerna närmast själva byn och sedan med successivt avtagande grad mot periferin. Det innebär att avvikelser från det här mönstret är särskilt intressanta att studera. När de agrogeologiska förutsättningarna inte varierar särskilt mycket lokalt (som till exempel på slätten i Sydsåne) kan en höjd bonitet inom ett mer perifert område vara en stark indikation på en tidigare och övergiven bebyggelse. I ett område med mer varierade naturliga förutsättningar (som till exempel de omväxlande sandiga markerna på södra Kristianstadsslätten) kan en sådan slutsats däremot vara alltför modig att dra.

I fallet Öjaby framträder ängsmarkerna (med marknamnet *Bol*) mellan bebyggelsen och sjön som de mest sammanhängande markerna med hög taxering.

I övrigt syns dels ett större område just väster om byn med högre bonitet, dels ett från de centrala delarna av inägorna med sträckning mot nordväst. Det förstnämnda bör ha sin förklaring i det bynära läget enligt diskussionen ovan, medan det andra och i förhållande till bytomten mer perifera området tarvar en annan tolkning. Den centrala åkermarken inom just det området kallades *Tranhalsen* och det var den enskilt allra högst taxerade åkern i byn både vid storskiftet och det senare laga skiftet och tillika den åker som man utgick från som riktmärke för taxeringen. I laga skiftesprotokollet beskrivs *Tranhalsen* som ”bestående af svartmylla med klappersten med fast botten” (07-ÖJB-33:136). Den typen av belägg för en uppenbart organogen jord (svartmylla), i det höjdläge det här är frågan om, kan anses som en klar indikation på ett tidigare bebyggelseläge.

Den här bilden av ett möjligt ytterligare bebyggelseläge inom Öjabys inägo-mark förstärks av marknamnen. Just här förekommer namnet *Skepperstad* som namn på åkrar; ett namn som är svårt att förklara på den här platsen utan att diskutera det i termer av ett fossilt bebyggelsenamn. Fornlämningsbilden runt detta möjliga *Skepperstad* består idag av ett enda större röse (*Skälvahögen* från bronsålder/tidig järnålder?) och en hel del fossil åkermark i form av stensträngar, bandformade parceller och odlingsrösen. Det historiska kartmaterialet hjälper till att komplettera bilden genom att avslöja ett senare försvunnet och numera okänt gravfält. Möjligen finns en del av vad som i handlingarna benämns *Toteshögen/Toteshögarna* kvar i en villaträdgård, även om den hög som ligger i ett klart missräknat läge idag lokalt förklaras i termer av ”sopbacke”.

De bonitetsanomalier som identifierats har ett ytterligare intressant särdrag. I regelbundna tegförband såsom bolskiftet och solskiftet ligger gårdarnas ägor snyggt på rad och inom varje del av inägorna är varje gård representerad. I den oregelbundna tegstrukturen från det inre av Småland är det svårt att hitta någon motsvarighet. I Öjaby går det ändå någorlunda väl att hitta något som påminner om regelbundna tegförband, men då enbart på just de två platserna med högre bonitet. Själva strukturerna ser till och med ut att ha en slags distinkt yttre begränsning. Det verkar här som om det är relevant att tala om spår av ett slags ”ur-åkrar”, varav den ena intressant nog sammanfaller med *Skepperstads*strukturen.

Intill 1800-talets bytomt återfinns åkrar i långsmala sträckningar med namnen *Tömt* eller *Tömtåkrarna*, en till varje gård. En av dessa är avvikande i sin form och

storlek. Den nordligaste gården Jönsagårdens tomtstruktur var klart större än de andra och mer fyrkantig i formen. Namnet *Tomthlyckan*, *Lyckåkrarna* eller oftast bara *Lyckan* antyder att åkern vid någon tidpunkt varit särhägnad, men det var den inte vid tiden för storskiftet. Tillsammans med Ingelsgårdens *Gärdet* bildas en slags storåkersstruktur inom vad som kan betraktas som tomtstrukturen.

Om den särpräglade strukturen till Jönsagård/Ingelsgård tolkas som ett vittnesmål om byns tidigare storgård är det intressant att konstatera att det var Jönsagård som var innehavare till marken närmast norr om kyrkan. Marken söder om kan på goda grunder ses som en senare expansion av inägorna och Klockaregårdens jord runt kyrkan kan enligt ovan också tolkas såsom sekundär.

Flyttande gårdar – inget unikt för skiftenas skede

I de äldsta kartorna som redovisar de enskilda gårdarnas läge inom byn (1658, 1661, 1683, 1720) ligger gårdarna såsom i de äldsta storskaliga kartorna från storskiftena (1794, 1825), med ett undantag. Klockaregård låg i de äldre kartorna norr om kyrkan, medan gården under slutet av 1700-talet återfinns i ett läge väster om. Tre av de äldsta kartorna uppvisar inget beroende mellan varandra, så det äldre läget kan på god grund anses vara säkerställt. Uppenbarligen har Klockaregården flyttats under 1700-talets lopp och det är sannolikt att det har skett i samband med att gården skattköptes vid mitten av seklet efter en tid som öde.

Det finns ytterligare ett belägg för en flytt av gårdsläge inom byn. I protokollet till storskiftet av inägorna skriver lantmätaren följande:

... vid skeende Storskifte, inägorna till västregården kunna utan andra förnärmande på ett ställe sammandragas, vore det båda hemmansägarnes härstädes önskan och hopp, såsom för längre tid tillbaka från bol-byen utflyttad. (07-ÖJB-30:5.)

Eftersom Västregården innehade en tegparcell med namnet *Tomten* mitt i raden av byns gårdar är det uppenbart var ”i bol-byen” i så fall gården tidigare legat. Det ger samtidigt en indikation för att berättelsen och det kollektiva minnet i byn stämmer och att gården faktiskt har flyttats. Vad som inte är lika uppenbart är orsakerna till flytten och hur lång ”för längre tid tillbaka” kan ha varit, det vill

säga när denna flytt inträffat.

Gårdens läge vid västra inägoegränsen, cirka 700 meter från sitt tidigare läge på bytomten, är belagt redan i den äldsta kartan, i och med häradskartan från 1658. Tidpunkten för när namnet Västregård börjar användas är förstås också lägesbeläggande och det dyker upp i källorna under 1600-talets mitt och slut, dock ej före kartbelägget. Det visar sig trots allt möjligt att föra tillbaka gårdens flytt ytterligare minst ett sekel, men det kräver rumsligt topologiska analyser av annat källmaterial än kartor.

När skedde utflyttningen - topologisk analys av andra källor än kartor

Vid studier av kyrkoböcker, till exempel husförhörlängder, blir det uppenbart att prästen väljer att förteckna socknen geografiskt, rotevis. Många gånger står kyrkbyn först i längden med start på Prästgården. På andra ställen kan ordningen vara annorlunda, men ytterst sällan använder sig prästen av till exempel ren bokstavsordning. Längderna upprättades i direkt samband med husförhören och eftersom dessa vanligtvis genomfördes rotevis var det naturligt att socknens geografi slog igenom i längderna. Det förekommer dessutom tydliga anvisningar i den här riktningen. Exempelvis:

1:o. Då Församlingens Ledamöter inskrifvas, bör, på sätt vanligt varit, hvarje Rota och By tagas efter belägenheten; ty en annan ordning, såsom efter A, b, c, skulle förorsaka irring och tidspillan vid Husförhören. (Anvisningar för förande av husförhörlängd. Härnösands stift, 1840)

”Belägenheten” är således principen för uppställningen. Även i de kamerala källorna finns ofta en slags dold geografi eller topologi. Begreppet topologi tarvar en definition för sammanhanget. Topologi tar bara hänsyn till olika objekts förhållande till varandra i termer av gränisar till, innehåller, kommer före och så vidare, men inte avstånd eller läge i något koordinatsystem (jfr. Harrie 2008:20). En klassisk tunnelbanekarta är ett exempel på en topologisk karta. Avstånden mellan stationerna är inte viktigt och är ofta schablonmässigt detsamma över hela kartan, om stationer ligger norr eller söder om varandra är inte heller på något vis

exakt. Det viktiga är att den ena stationen kommer före den andra på en viss linje och var linjerna anknyter till varandra. För en enskild linje räcker det därför med en tabellartad uppräknings. Om det förs över till en landskapshistorisk kontext kan med topologisk struktur menas att gårdarna i en skattelängd står skrivna i den ordning de låg inom byn, från norr till söder, eller någon annan riktning.

Jordeböckerna är oftast uppställda jordnursvis, det vill säga med skatte-, krono- respektive frälsehemman var för sig. I andra skattelängder, såsom till exempel boskapslängder, var jordenaturen av underordnad eller ingen betydelse. Där kunde uppställningen följa andra principer. Den som känner en viss sockens geografi tämligen väl kan ganska snart se om det finns någon topologisk relation i den källa som studeras. För Öjaby socken finns en sådan uppenbart topologisk uppställning i tiondelängden från år 1562 (RA: Smålands handlingar, 1562:12, "tionde":41.) Det är den tidigaste källan över byn med dessa egenskaper som jag har kunnat hitta. Den äldsta tiondelängden från socknen är annars från 1557. I längden från 1562 följs en slags princip att ställa upp socknens gårdar medsols. När man kommer till kyrkbyn finns inom byn ännu inga gårdsnamn upptecknade, utan endast innehavare. (Gårdsnamnen etableras i de kamerala källorna först under 1600-talets slut.) Tillräckligt många innehavare går emellertid att koppla direkt till en specifik gård genom jämförelser med jordeböckerna och genom longitudinella studier av tiondelängderna.

Utan att i detalj redovisa de olika personnamnen och tillvägagångssättet så kan konstateras att vi utifrån jordeböckerna vet att en Erik Nilsson innehade Västregården vid tidpunkten (vi vet emellertid inte om gården redan då kallades så). Det var det enda skattehemmanet i byn, vilket gör det lätt att identifiera utifrån jordeboken. Om den gård som senare kallades Västregården fortfarande låg mitt i byn med tre gårdar söder om och resten norr om kan vi förvänta oss att hitta Erik mitt bland de övriga bönderna i kyrkbyn i tiondelängdens uppställning. Om gården däremot var utflyttad redan 1562 kan vi istället i den topologiska ordning som verkar prägla uppställningen förvänta oss Erik allra sist bland bönderna i byn. Erik räknas upp sist.

Det kan tyckas vara en vågad tolkning, men om uppställningen i övrigt följer en strikt topologi och tolkningen ändå skulle ifrågasättas måste något annat skäl anföras för varför Eriks gård lagts sist i kyrkbyn. Enbart det förhål-

lande att det var byns enda skattegård håller inte streck i förhållande till hur socknens övriga byar ställs upp. På goda grunder menar jag att tiondelängdens ordning talar för att den utflyttning av Västregård som gjorts ”för längre tid tillbaka” hade genomförts före 1562.

Varför skedde utflyttningen?

Om tidpunkten låter sig någorlunda grovt inringas löper däremot en diskussion kring motiv stor risk att hamna i endast spekulationer och vågade analogier. En flytt kan förstås ha sina orsaker i osämja med grannar eller andra händelser som gjort att man funnit det olustigt att bo kvar såsom bränder, plundring, olycksfall med mera. Den typen av förklaringar är trots allt i allt väsentligt att betrakta som utlösande faktorer. Om det skulle innebära ett klart sämre läge rent funktionellt är det svårt att tänka sig ett så stort beslut, bara utifrån en utlösande faktor. Det är därför rimligare att diskutera mer funktionella motiv utifrån bakomliggande faktorer. Några saker tål då att konstateras.

Det gamla läget för Västregård behövde nyttja långa fågatestråk för att nå utmarken. Det var långt ifrån ett klassiskt funktionellt läge på gränsen mellan inägor och utmark. Troligen hänger det utifrån boskapsskötseln försämrade läget samman med viss utvidgning av inägomarken efter hand. Detta torde i sig vara en synnerligen stark bakomliggande faktor för en flyttning. Om man tänker sig en förhållandevis hastigt ökad betydelse för boskapsskötsel så skulle det (läs: förändringen i betydelse) dessutom kvalificera som en rent utlösande faktor.

Den allra tidigaste förteckningen över marknamn och innehav i Öjaby är en rannsaking i samband med reduktionen under 1680-talet (RA: Kammarkollegiums arkiv, Kavallerirannsaking över Kronobergs län 1698, 403:1). De gårdar i byn som då förtecknades var Västregård och Kåragård. En jämförelse mellan de gårdarnas innehav i protokollet från 1600-talets slut och hävdeförteckningen i samband med storskiftet halvtannat sekel senare visar en närmast total överensstämmelse. En eventuell expansion av inägomark i de sydvästra delarna av inägorna hade, om så skett, helt och hållet genomförts före 1680.

Bland marknamnen är det ett namn som sticker ut i sin typologi. De flesta åker- och ängsnamnen avslöjar ett läge (till exempel *Backåker*, *Krokåker*), ett utseende (*Tranhalsen*, *Vrian*), något kännetecknande attribut (*Ekåker*, *Aspeklätten*, *Källäng*),

en egenskap (Öråker, Grytingen, Tufäng), eller liknande. Namnet *Västregårdens äng* avser istället innehavare. Något liknande finns inte på något annat ställe i förteckningen. En studie av hävdeförteckningen till lagaskiftesprotokollet som är 25 år yngre visar däremot paralleller i exempelvis *Olas bol*, *Gunstigsåker*, *Johannisåker*, *Persgårdsbolet*. De personer som avses med dessa namn kan lätt identifieras i kyrkoböckerna för tiden. Det är helt enkelt nyodlingar, intäkter med mera, som gjorts sedan storskiftet. Ett namn som *Västregårdens äng* antyder

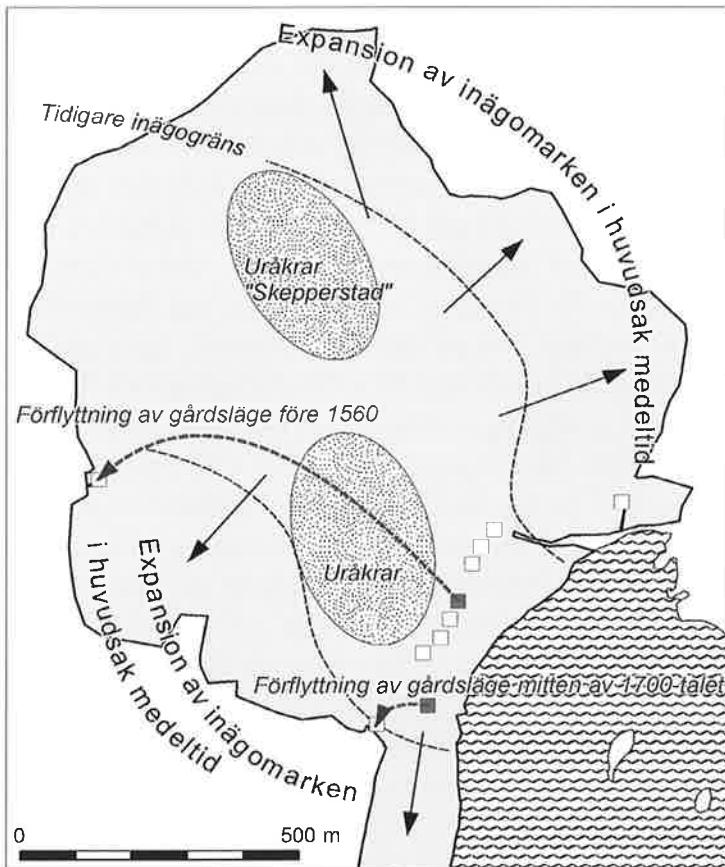

Fig. 4. Skiss över den dolda dynamiken i en skifteskarta. Grå yta = inägomark vid början av 1800-talet.

Figure 5. A sketch of the hidden dynamics in an enclosure map. Grey area = infield area at the beginning of the 19th century.

i analogi med detta ett senare tillägg till en etablerad struktur.

Sannolikt ska en utvidgning av ängsarealen med en större sammanhängande och särhågnad ängsmark till Västregården intill det nya gårdsläget ses i samband med utflyttningen från den gamla bytomten, "Bol-byen". Den här typen av kraftfulla nyinvesteringar i markbundet kapital talar för att den expansion av boskapsskötseln som brukar anföras generellt (t.ex. Myrdal 1999:246-248) här hade stor betydelse lokalt – en expansion som i så fall kan ha lett till att det äldre gårdsläget blev dysfunktionellt och att det därför övergavs. Tydliga paralleller till en sådan tolkning finns i Connelids studier från Halland, där tidigare sammanhållna och på inägorna centralt placerade bytomter splittras upp och de nya gårdslägena etableras istället på gränsen mellan inägor och utmark (Connelid 1999). Denna process ser för Hallands del ut att kunna placeras i perioden cirka 1200–1600.

Det faktum att det är Västregården som flyttar torde inte vara en tillfällighet. Det är som nämnts det enda skattehemmanet i byn. Även om man längre tillbaka i tiden inte skall överdriva skillnaderna för de olika bönderna på olika jordnaturer så bör handlingsfriheten och incitamentet att genomföra ett flyttprojekt varit större för en självägande bonde än för en landbo, vare sig det gäller en under kronan eller frälset.

En sammanfattning av ny kunskap, tolkningar och metod

Det som framkommit i diskussionen kan med fördel sammanfattas i en kartsniss.

En del av det ovanstående kan kritiseras för att det är rena tolkningar som saknar direkta belägg, annat finns skäl att betrakta som tillfredsställande belagt.

Det som bör anses som styrkt av källorna i sig själva är att:

- förflyttningar av gårdar har skett inom byns inägor över kortare eller längre avstånd under både medeltid och tidigmodern tid.
- olikartade tegstrukturer existerade inom inägorna, där vissa delar hörde till en och samma gård eller till ett fåtal gårdar och andra delar var uppsplittrade på alla byns gårdar.
- bonitetsanomalier av högre marktaxering existerade, som inte kan förklaras med naturgivna förutsättningar eller bynära läge.
- marknamn finns som tydligt indikerar ett äldre bebyggelseläge inom byns inägomark.

- ett försvunnet och idag okänt gravfält existerade i byns inägor under mitten av 1800-talet.

Så långt det som kan anses vara belagt. När det gäller det som vi tydligt kan belägga blir det närmast trivialt att diskutera "metod". Beläggen finns så att säga där i handlingarna. Det som forskaren ställs inför är att kunna leta reda på handlingarna, ha förmåga att läsa dessa och på sin höjd låta visa upp beläggen i en annan kontext (exempelvis en taxeringslängd och dess marknamn konverterade till kartor). Metoden blir närmast att kunna läsa innantill och rita kartor och det finns en risk att man i en sådan metoddiskussion helt enkelt börjar räkna upp källmaterial. De fall där metoden inte blir trivial är när forskaren gjort egna tolkningar av materialet. I själva begreppet tolkning ligger att det tillåter andra tolkningar än det som framförs. För att kunna förhålla olika tolkningar till varandra blir det därför viktigt att redovisa hur de har gått till och att kunna sätta ord på processen. Här följer ett sådant försök.

Rumslig samvariation

Genom att studera olika företeelser var för sig är det möjligt att diskutera olika processer som gett uppkomst till dessa företeelser, men när de studeras i ett rumsligt sammanhang och relateras till varandra i rummet förmår diskussionen att komma längre. Tollins kamerala metod uppfattar jag som i stor utsträckning en samvariationsanalys. Han härleder till exempel byars ålder utifrån antalet hemman inom byn och det utgår bland annat från en tidigare visad samvariation mellan bystorlek och fornlämningar från yngre järnålder.

Ett tacksamt material att använda i den typen av samvariationsanalyser är de uppgifter om bonitet som framträder i de geometriska kartornas beskrivningar och i handlingarna till skiftesförrättningar. I den här analysen används bonitet tillsammans med marknamn, ägostruktur (strukturens morfologi såväl som topologi, se nedan) och hägnadsstruktur för att visa på rumsliga samvariationer. I den terminologi som är förknippad med geografiska informationssystem används begreppet överlagringsanalys för dessa försök att identifiera samvariation. En överlagring av bonitet, marknamn, ägostruktur och hägnadsstruktur visar här på att inägomarken knappast har varit statisk utan den troligen har expanderat och att huvuddelen av expansionen ägt rum under medeltid eller senast under 1600-

talet. En överlagring av marknamn, gravfält och bonitet skvallrar tillsammans om ett sannolikt äldre (förhistoriskt) bebyggelseläge med namnet Skepperstad inom inägomarken till det historiska Öjaby.

Topologi

En topologisk analys fokuserar på hur olika objekt förhåller sig till varandra, det vill säga om två objekt ligger intill varandra, om de överlappar varandra, det ena ligger inom det andra och så vidare. Ingen vidare hänsyn tas till storlek, form, avstånd med mera.

Här används topologi för att analysera om det finns områden som klart avviker när det gäller vilka tegar som hittas intill vilka. Det rör sig om att identifiera områden där alla gårdar varit representerade eller områden där motsatsen gällt, det vill säga att endast en eller ett par gårdar varit representerade. På så sätt tolkas vissa delar som klart äldre eller ursprungliga inom bystrukturen (de med fullständig representation) och andra kan med fog tolkas som ingående i en senare expansionsfas (områden med mer koncentrerat innehav). Här bör flikas in det paradoxala att slutledningen kan vara den rakt motsatta i en annan kontext. En fullständig representation kan innebära att det området har tagits i anspråk först när alla enheter är på plats, det vill säga en klart yngre struktur (jfr. Hannerberg 1958, Riddersporre 2003a). Kontexten avgör givetvis tolkningen.

En topologisk analys görs här även på kameralt material, där detta kan visas ha en tydligt topologisk uppställning. Härigenom kan uppställningen överföras till det då rådande inbördes geografiska läget för gårdarna i byn. Genom en sådan analys kan förflyttningen av Öjaby Västregård från bytomten till inägornas periferi föras tillbaka till före 1560-talet. Riddersporre gör liknande topologiska slutledningar av annat källmaterial än kartor när han kan konstatera att uppräknings av gårdar i en jordrevning i Järrestad först verkar planlös utifrån nummer och gårdarnas lägen, tills det inses att ordningen strikt följer tegarnas inbördes lägen i marken. Jordrevningsprotokollets topologiska uppställning visar därför snyggt upp bolskiftets organisation (Riddersporre 2003a:230).

Morfologi

En analys av morfologi kan betraktas som en klassisk uppgift för en geograf. Det handlar då om att låta diskussionen utgå från storlek och form på något objekt som låter sig avgränsas i rummet. Här analyseras tegstorlek (och tegform). Större sammanhängande ägoområden i inägornas periferi kan i sig tolkas som en indikation på en individualiserad expansion, men tolkningen blir mer övertygande först i kombination (rumslig samvariation) med bonitets- och hägnadsstruktur. Större sammanhängande områden i mer centralt läge, i anslutning till bytomten, kan tolkas som att den innehavande gården utgör en fossil av en tidigare storgård. Här diskuteras Öjaby Jönsagård som en rest av en storgård, möjligen i kombination med Öjaby Ingelsgård.

Slutligen

Ny kunskap om en specifik plats har förstås alltid ett egenvärde. Frågan för de flesta som läst den här texten har trots det sannolikt varit hur erfarenheterna från den här platsen låter sig överföras till andra platser. En generell slutsats är att det inte räcker att stirra på den äldsta storskaliga historiska kartan för att hitta vad som kan vara av antikvariskt intresse, men att man trots det behöver stirra ordentligt på den för att kunna hitta just det som är extra intressant.

Bytomten enligt kartorna från 1700- och 1800-tal har legat till grund för att föras in i fornlämningsregistret. Erfarenheten från Öjaby säger dels att bytomtens omfattning och inägornas omfattning vid tiden för äldsta kartan inte behöver vara särdeles gamla, dels att det är luckorna mellan 1700-talets gårdslägen som kan vara de verkligt intressanta. Om en utgrävning i Öjaby skulle kunna få fram mer generell och intressant information om byns (som kanske till och med kan föras över till regionens) utveckling borde det mest prioriterade vara att sätta spaden i marken där Västregården tidigare legat. Den marken är emellertid inte markerad i FMIS, utan utgör luckan mellan flera (klart mindre intressanta?) bytomtsmarkeringar. Arkeologiska belägg hade möjligen kunnat bidra med kunskap om tidpunkt och utlösande faktor för förflyttningen. Nu är det närmast hypotetiskt i det här specifika fallet eftersom det sedan 1960-talet ligger en villatomt på den tidigare gårdstomten. Andra nyckellokalor skulle kunna vara

äldre och yngre gränser mellan inägor och utmark. Detta sammantaget skulle kunna ha hjälpt till i diskussionen om den dynamik som kan påvisas genom tolkningar av det äldre kartmaterialet, och som faktiskt inte kan bestämmas närmare i tid eller orsak, men som därför riskerar att ta sin ände i vaga analogier kring exempelvis boskapsskötselns förändrade betydelse. ❧

Otryckta källor

Riksarkivet, Stockholm

Tiondelängd från 1562 (Smålands handlingar 1562:12)

Kavallerirannsaking över Kronobergs län 1698 (403:1)

Lantmäteristyrelsens arkiv

Geografisk karta över Norrvinge härad 1658 (F:15)

Geografisk karta över Kinnevalds härad 1661 (F:17)

Geometrisk avmätning över Bergkvara gods 1683 (F12-4:1)

Geometrisk avmätning över Bergkvara gods 1720 (F97-12:1)

Lantmäterimyndighetens arkiv, Kronobergs län

Storskifte av utmarken i Öjaby 1794-1795, Öjaby socken, akt 29 (07-ÖJB-29)

Storskifte av inägorna i Öjaby 1825-1826, Öjaby socken, akt 30 (07-ÖJB-30)

Laga skifte i Öjaby 1851-1865, Öjaby socken, akt 33 (07-ÖJB-33)

Anvisningar för förande av husförhörlängd. Härnösands stift, 1840

Litteratur

Connelid, P. 1999. Halländskt odlingslandskap under tusen år i historisk-geografisk belysning. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck. Länkar i halländsk medeltid.* (Red.) Olsson. Halmstad.

Fabech, C. et. al. 2002. Den gode jord. Et natur og kulturfænomen. *Foranderlige landskaber. Integration af natur og kultur i forvaltning og forskning.* Odense.

Frisk, M. 2002. Mer än bara kartan. *Digitala historiska kartor. Tillämpningar i GIS för kulturmiljövården.* (Red.) Rentzhog. Stockholm.

Hannerberg, D. 1958. Skånska bolskiften. Veberöd. *Svensk geografisk årsbok.* vol 34.

- Harrie, L. (Red.) 2008. *Geografisk informationsbehandling. Teori, metoder och tillämpningar*. 4:e omarb. upplaga. Stockholm.
- Hansson, U. 1998. *Odlingssystem i Vänerområdet. En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 103. Stockholm.
- Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen 1000-1700*. Det svenska jordbrukets historia band 2. Stockholm.
- Palm, L. A. 1998. Efterblivenhet eller rationell tidsanvändning. Frågor kring det västsvenska ensädet. *Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning*. (Red.) Gadd, Palm & Nyström. Västsvensk kultur och samhällsutveckling genom tiderna rapport 8. Göteborg.
- Riddersporre, M. 1995. *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution 124. Trelleborg.
- Riddersporre, M. 2003a. Mellan enskifte och järnålder. Järrestad i kulturgeografisk analys. *Järrestad. Huvudgård i centralbygd*. (Red.) B. Söderberg. Stockholm.
- Riddersporre, M. 2003b. Large farms and ordinary villages. Perspectives on Uppåkra. *Centrality – Regionality. The Social structure of southern Sweden during the iron age*. (Red.) Larsson & Hård. Uppåkrastudier 7. Stockholm.
- Skansjö, S. et. al. 1989. Huvudgårdarna i källmaterialet. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. (Red.) H. Andersson & M. Anglert. Lund Studies in medieval Archaeology 5. Stockholm.
- Svensson, H. 2008. Bördighet i bymarker. En analys i GIS av natur och kultur i lantmäterihandlingar. *Ale*. vol. 2008:3.
- Tollin, C. 1999. *Rågängar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 101. Stockholm.
- Vestbö-Franzén, A. 2002. Odlingslandskapets organisation i Öggestorp, Rommelsjö och Axlarp. *Markens minnen. Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*. (Red.) Berglund & Börjesson. Stockholm.
- Vestbö-Franzén, A. 2004. *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland ca 1550-1700*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 132. Jönköping.

Författarpresentation

Henrik Svensson, f. 1969, är verksam som universitetslektor vid Högskolan Kristianstad och för närvarande som sektionschef. Han disputerade 2005 vid Lunds universitet på avhandlingen Öppna och slutna rum som bland annat berörde enskiftets konsekvenser för den agrara underklassen i Skåne. Sedan dess har han ägnat sig åt en bred historisk geografisk forskning som innefattat allt från ortnamnsforskning (torpnamn) till ekonomisk-juridisk geografi (arrenden och investeringar i mark).